

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
ІІІ том

Алматы
«Қазақ университеті»
2015

ӨОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

А 13

*Баспаға өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология,
өдебиеттану және өлем тілдері факультетінің Ғылыми кеңесі және
Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған*

(№6 хаттама 26 маусым 2015 жыл)

*Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған*

ҒЫЛЫМИ-РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Ж. Дәдебаев (төраға), Ө. Әбдиманұлы, З. Бисенғали, Т. Есембеков,

А. Жақсылықов, Қ. Мәдібаева, Ж. Молдабеков, З. Сейітжанов, Ө. Тарақ,
А. Темірболатова, Ж. Тілепов, Р. Тұрысбек, П. Бисенбаев (хатшылар тобының
жетекшісі), И. Әзімбаева (жауапты хатшы), Ө. Жапарова (хатшы)

Пікір жазған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Қ.Қ. Мәдібаева**

Жалпы редакциясын басқарған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ж. Дәдебаев**

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:

П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нүрәділ

Жауапты редактор

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ө. Әбдиманұлы**

А 13 Абайтану. Таңдамалы еңбектер. III том. Ойлар мен толғаныстар /
құраст., түсінік. жазғ.: П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нүр-
әділ; жауапты ред. Ө. Тарақ; жалпы ред. басқ. Ж. Дәдебаев. – Ал-
маты: Қазақ университеті, 2015. – 272 б.

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортақ)

ISBN 978-601-04-1284-2 (III том)

Абайтану ғылымы бойынша жарық көріп отырған таңдамалы еңбектер басылымы Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Абай туралы сөз» толғауымен ашылған. Үшінші томға абайтану саласында 1960 жылдан 1980 жылға дейін жарық көрген, уақыт сынынан өткен, ғылыми қауым мен көпшіліктен лайықты бағасын алған зерттеулер мен мақалалардың таңдамалылары енген. Кітап орта мектептің жоғары сынып оқушылары мен жоғары мектепте білім алушы жастарға, ғылым мен білім, мәдениет мамандарына, мемлекет қызметкерлеріне, сондай-ақ қалың көпшілікке арналған.

III томға енген таңдамалы еңбектер елдің ынтымағы мен бірлігінің нығаюына, интеллектуалдық өлеуетінің артуына, қоғамдық сананың дамуына ықпал етеді. Том «Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын пәнаралық зерттеу» бағдарламасы аясында дайындалып, жарық көріп отыр.

ӨОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортақ)

ISBN 978-601-04-1284-2 (III том)

© Өл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы

Абай ғылыми-зерттеу институты, 2015

АБАЙДЫҢ ҚАРАСӨЗДЕРІ МЕН НАҚЫЛДАРЫ

1

Қазақ халқының тұтас бір дәуірінің ақыл-ойы мен мәдениетінің, өнері мен әдебиетінің асқар шыңын бейнелейтін кемеңгері Абай Құнанбаев – өз ұлтының реалистік гуманистік жаңа әдебиетінің негізін қалаушы, қазақ поэзиясын қоғамдық дамудың озық деңгейіне бағыттап, өз кезінің ең басты мәселелерін дәл бейнелеп, дұрыс қорытынды шығара білген прогресшіл ақын. Ол халқының болашағы үшін жан аямай қызмет етті, оны мәдениет нұрына үндеді. Белгілі бір тарихи кезеңнің алға қойған сұрауына жауап беріп, елінің әдебиет көшін зор мақсатқа меңзеді.

Кемеңгер ақынның ұлы мақсат-мүдделері бізге тамаша гуманистік әдеби еңбектері арқылы жетті. Абай қалдырған бұл мұралар өз дәуірінің алуан түрлі мәселелерін қамтыды, сол кездегі қазақ елінің шын сырын ашты. Абайдың шығармалары – өз дәуірінің келелі мәселелерін реалистікпен суреттейтін, ағартушылық гуманистік мазмұнға бай, ізгі ниеттер мен терең ойға толы, шебер тілді көркем туындылар.

Амал не, Абайдың осы асыл мұралары өзі тірі кезінде, бүгінгідей жоғары бағаланып, кең танылып кете алмады. Абай шығармалары (бір-екі өлеңнен басқасы) қолдан көшіріліп, қолжазба күйінде не жатқа айтылу арқылы ғана таралды. Ақын өлеңдерін шағын жинақ ретінде 1909 жылы Кәкітай Ысқақов бастырған еді. Ал одан кейін 1917 жылы Құрманов дегеннің редакциясы бойынша, Абайдың таңдамалы өлеңдерінің шағын жинағы Орынборда басылып шыққан-ды.

Ресей географиялық қоғамы Абай туралы мәліметтерді ерте кезден-ақ бере бастады. 1906-1907 жылғы «Хабарларында» ақынның суретін және ол туралы Әлихан Бөкейхановтың көлемді мақаласын жариялады. Ал 1914 жылы сол қоғам А.Н. Веселовскийдің құрметіне арнап шығарылған «Шығыс жинағының» үшінші бөлімінде ақынның кейбір өлеңдерін бірінші рет орыс тіліне ауда-

рып басты. XX ғ. басында өмір сүрген ұлы жазушылар – Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мағжан, Жүсіпбек, Сұлтанмахмұт, т.б. ақынның ерекшелігін танып, оны «Қазақтың бас ақыны», – деп ардақтады, үлгі тұтты. Кейін ақын шығармашылығы жаңадан жаңғырғандай болды. Оның шығармалары толық жинақ түрінде де, жекелеген кітаптар түрінде де әлденеше рет баспа бетін көрді, туысқан халықтар тілдеріне аударылды.

Кейінгі жылдары республикамыздың ғылыми-зерттеу орындары мен әдебиетшілері Абай шығармашылығын игеруде жаңа қадамдар жасады. Күнделікті баспасөз бетіндегі мақалаларды былай қойғанда, көлемді монографиялық зерттеулер де жарық көруде. Бұл еңбектер, сөз жоқ, абайтану тарихында жаңа бір белес биігін танытады.

Абайтану қазір өз алдына бөлек бір ғылым болып қалыптасты. Бұл ғылымды негіздеудегі аса көрнекті ғалымымыз М.О. Әуезовтің еңбегін ерекше атап көрсету қажет. Ол қазақтың классик ақыны Абайдың көркем образын жасаумен қатар, терең ғылыми-зерттеу жұмысын да жүргізіп, абайтану ғылымының негізін салды. Ақын шығармаларын жинастырып, оның тұңғыш толық жинағын шығарды, Абайдың өмірі мен шығармашылығы туралы фактілерге бай, ғылыми тұжырымдары дәйекті де терең, көлемді монография жариялады. Ұзақ жылдар бойына еңбек етіп, Абай шығармашылығының келелі мәселелері туралы көптеген зерттеулер, мақалалар да жазды.

Бүгінде Абай мұралары жанрлық жағынан да, поэтикалық тілі, көркемдігі мен халықтығы жағынан да жан-жақты әрі тиянақты зерттелуде. Абай шығармашылығының арналары басқа елдер әдебиетімен, оның ішінде классикалық әдебиеттермен байланысты қаралып, одан ақынның үйрену, аудару тәжірибелері мол зерттеулер туғызып отыр. Абайдың дүниеге көзқарасы, қоғамдық ойлары, оның орыстың озық, ілгерішіл идеясымен байланысы сияқты мәселелердің де беті ашылды. Абайды зерттеуге тілшілер де, экономистер де, философтар да, тарихшылар да, заң-хұқық қызметкерлері де белсене ат салысуда. Бұлардың еңбектері өзінің жақсы нәтижелерімен жұртшылық көңілінен шығып отыр.

Абайды зерттеу ісі қазір тек қазақ ғалымдарының ғана шұғылданар ісі болмай, бүкіл жер жүзі ғалымдарының төл ісіне айналып кетті.

Әсіресе, 1995 жылы ЮНЕСКО-ның Абайдың туғанына 150 жыл мерекесін тойлау туралы шешімі, оның даңқын бүкіл әлемге әйгіледі. Осы тұстағы Абай шығармаларының басқа тілде басылулары мен ақын жайында шыққан жеке мақалалар мен кітаптар оны қалың қауымға бұрынғыдан да танымал ете түсті.

2

Абайдың қарасөздері мен нақылдары – ақын шығармашылығының елеулі саласы, өлеңдерімен мазмұндас, идеялас, бірін-бірі толықтыра түсетін маңызды шығармалар. Сонымен бірге, әдеби жаңа түр, алғаш көрінген проза, публицистика. Ақынның тереңнен толғаған озық ойларының шынайы туындысы. Өлеңдерін туғызған тарихи әлеуметтік жағдайлар қарасөзінің тууына да себепкер. Ол – өлеңдерінде де, қарасөздерінде де өмір шындығын, халықтың арманын, болашақ қамын көздеген жазушы. Өзі айтқандай: «Қыранша қарап Қырымға, мұң мен зарды қолға алды, Кектеніп надан зұлымға, шиыршық атты толғанды».

Абайдың қарасөзге бет бұруы ойламаған жерден ойға алған кездейсоқ емес, керекті заңды бетбұрыс еді. Таланттың өзін туғызатын тарихи әлеуметтік жағдай, халықтың қалың ортасының керегі болса, оның творчестволық ізденістеріне бастау да сол.

Көңіліндегі көрікті ойдың өңін қашырмай халыққа жеткізу, өнеге қалдыру, ақыл айту, оны терең толғантты, қиялы қанаттанып, шабыт биігіне көтерілді. Айтар сырларын, арман-ойларын түгел баяндап, тыңдаушысын тәнті етіп, оқушысының сусынын әбден қандыру үшін тек поэзия аздық ететіндей, прозаға да бет бұрды. Кейбір тарихи не философиялық пікірлерін жеткізе айту үшін оған поэзиядан гөрі қарасөздің мүмкіншілігі мол сияқты сезілді.

Бірақ Абай алдында әзір тұрған проза үлгісі қазақ әдебиетінде болған жоқ. Бұрынғы ауыз әдебиетіндегі түрлі тақпақ, ертегі аңыз-әңгіме түрлері де, шешенсіген би сөздері де Абайға көркемдік

үлгі болып кете алмады. «Ескі бише отырман бос мақалдап», – деп қазақтың ескі билерінің түр қуған бос сөздеріне сын айтты. Абай өз сөздерін халықтық терең идеяға құрып, оған көркем түр бере түзеп, тыңдаушыларын да түзелуге шақырды. Ол қандай шығарма жазбасын бәрінде де түр қуаламай, мазмұнға ерекше мән беруді мақсат тұтты. Сондықтан да өз шығармаларының түрі мен мазмұнын қабыстырып, терең мазмұнына сай өзінше түр тауып қолданды.

Ол үшін, Абай өзіне әбден таныс қазақ ауыз әдебиеті, Батыс әдебиеті, Орта Азия әдебиеті жасаған әзір үлгілерді білсе де, оның барлық белгілі түрлерін қабылдай алған жоқ. Ертегі, аңыз шежіре, хикая тағы басқа жазған жоқ. Ол өзінше жазды. Ақындық жолындағы ізденістері нәтижесінде лириканың көптеген жаңа түрлерін дамытқан Абай прозаның қолдануға ыңғайлы, жетімді түрін іздестірген сияқты. Құлаққа жеңіл, жатқа айтуға да көнерлік, сол тұстағы қауым талғамына сай өзіндік стиль тапты. Осылайша қазақ әдебиетінің тәжірибесіне әлі сінбеген прозалық шығарма жазуды бастады. Бұл салада алғаш қадамдар жасады. Ол өз кезіне лайық жаттап алуға, ойға салып, тәлім алуға мүмкіндігі мол қарасөз түрін тапты. Сол сөздер арқылы Абай өлеңдерінде қозғаған алуан түрлі жаңа пікірлерін, ішін кернеген ой толғауларын жазып қалдырды. Келешектің кәдесіне жарарлық өсиет, кезіне керекті насихат, жас буынға ой саларлық ғақыл, өмір ережесі етіп тұтарлық шешен нақыл сөздер тізді.

«Ақыры ойладым, – дейді Абай, – осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін, ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын, кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқысын, «керегі жоқ» десе, өз сөзім – өзімдікі». Осы ойға кіріскен Абай, өзінің көтерген мәселесін ұзақ желіге құрып, оқиғасын көркем бейне арқылы ашуды мақсат қылмайды. Ол өзінің айтпақ болған ойларын, өлеңдерінде көтерген мәселелерін көлемі шағын, мазмұны бай, сөзі орамды, тілі өткір қарасөздер арқылы қысқа ғана әңгімелеп береді.

Абай өзінің өсиет сөздерін, ғақлияларын тұтас бір шығарма ретінде шығару жолында өзіне әзір стильдік үлгі болар туындыны, біздің кейінгі кездегі болжамымыз бойынша батыстан да емес,

(біз бұрынғы зерттеуімізде А.С. Пушкиннен тапты дегенбіз), шығыстан, парсы ғұламаларының еңбектерінен тапқаны анық. Ондай ойға біз «Кабус-наманың» қазақ тілінде бөлек кітап боп шыққан кезінен келгенбіз. Байыптап қарасақ Кейқауыстың «Кабус-намасы» өзінің сыртқы түрі мен стилі жағынан өте жақын туындылар екен. Екеуінде де қырық бес өсиет сөздер тізілген. Айырмасы мазмұнында екен. Кейқауыс өзінің «Кабус-намасын» (өсиет кітабын) өзінің туған ұлына арнап, соның болашағы үшін керекті ақылдарын айтады. Өз басының тәжірибесін қорытып, болашақта қажет болар деген ниетпен баласына өсиет етеді. Өмір тәжірибесін түйіп, жақсылық, әділдік жолдарын меңзейді. Аллаға, дін ісілөм қағидаларына берік болудан бастап, үкімет билігін қалай жүргізу, адал адамгершілік, ақыл иесі болу жолдарын, өнерлі, өнегелі іс қыла білуді әңгімелеген. Ал Абай болса, бір адамға емес, ақылдарын барлық қазаққа, қала берді бүкіл адам баласына қарата айтады. Қазақ елінің, ұлтының шындығынан алып сөз қозғайды. Елінің мақсат, мүддесін көздеп, оның парасатты ұрпағына жөн-жосық көрсетеді. Керек жерінде сын айтып, керексіз әдеттер мен мінездерден сақтандырады. Жалпыға ортақ ойлар түйіндейді. Сондықтан, Абай сөздері сырт формасы жағынан «Кабус-намаға» өте ұқсас болса да, мазмұны мүлде бөлек. Бұл тұста біз Абайдың аталмыш шығарманы оқығанын және түрі, стилі жағынан болса да үлгі тұтқанын айтпақпыз.

Жанрлық іздену жолында ол шығыстың ғылыми трактат, тастих ретіндегі шағын үлгілерін, Жәмидің қарасөзді ғақлияларын есте ұстағаны даусыз.

Қазіргі қолданылып жүрген мағынасында көркем проза жанрын тікелей Абайдан іздеп, соның біріне оның ғақлия қарасөздерін жатқыза салам деудің реті келе бермейді. Мысалы, көркем прозаны алсақ, оның қазір көлемді түрі және шағын түрлері қалыптасты. Көлемді түрі: роман, повесть, шағын түрі: әңгіме, новелла, очерк, т. б. Көркем публицистика түрлері бар. Бұлардан тыс әдебиет қорына қосылатын жанама шағын формалардан – сын, мақала, деректі әңгіме, қызықты памфлет, фельетон, ғылыми-философиялық мәні бар эссе, трактат, сұхбат, суреттеме, өсиет сөз, нақыл сөз, т. б. атауға болады.

Абай прозасы ішінде ғақлия, нақыл сөздер де, ғылыми мақала да, ойшылық трактат та, өткір сын, мысқыл ретінде келетін сатиралық әңгіме де, адамгершілік өсиеттер де (дидактикалық рассуждение), публицистикалық насихат түрлері де, шешендік әңгіме кеңестері де бар. Тек көлемді көркем проза жазбаған.

Қысқасы біз: 1) Абайдың қарасөздерін негізінен прозаның шағын түрі деп атау керек, 2) Абайдың қарасөздерінде шағын прозаның мынадай түрлері бар деп білу керек демекпіз:

1. Өсиет ғақлияға Абайдың адамгершілік мораль, мінез-құлық туралы мысал жөнімен келетін өсиет мазмұнды эссе ретіндегі сөздері және діни ғибрат ретінде жазған біраз дидактикалары жатады. Олар: «Он үшінші», «Жиыrmасыншы», «Жиырма сегізінші», «Отыз сегізінші» сөздері деуге болады.

Абай өсиет ғақлия ретті эссені тек түр ретінде өз мақсатына сай жаңа мазмұн бере отырып, пайдаланған. Мұны Абай ағартушы насихатшылық талабына, өнеге, ақыл айтып кету арманына сай жазған. Сондықтан оны түр ретінде пайдаланудан қашпаған.

2. Тастих (утверждение) немесе философиялық трактат. Бұған Абайдың философиялық ойларын, дүниеге көзқарастарын білдіретін ғылыми пікірлер айтқан эсселері жатады. Мысалы, «Жетінші сөз», «Он жетінші сөз», «Қырық үшінші сөз», «Қырық бесінші сөз».

Бұдан басқа «Жиырма жетінші сөзі» мен «Отыз сегізінші сөзі» де трактат үлгісіне ұқсайды. Бірақ олар терең ойлылығы жағынан жақын болса да, түрі жағынан біраз алшағырақ. Сондықтан бұл сөздерді өсиет ретіндегі диалог-кеңес сөз үлгісіне (поучение, сұхбат формасына) жатқызған жөн.

3. Нақыл тұспал сөз (Афоризм, изречение). Абайдың өлеңдерінде де, қарасөздерінде тауып айтқан тұжырымды, үлгілі деп аталып жүрген сөзі түгелдей афоризм (23 афористік сөз), тұспал сөздер де көп. Осындай афоризм тізімі «Кабус-намада» да кезігеді. Қарасөздердің ішінде «Отыз жетінші сөзде», бұдан өзге де афоризмдері көп. Олар әр жерде шашылып жатыр, өлеңінде де, қарасөздерінде де, әркімнің еске алған сөздерінде де кездеседі. Оларды өз алдына тізсе, мол дүние болып шығады.

Мысалы: «Сақалын сатқан кәріден, еңбегін сатқан бала артық», «Дүние бір қалыпты тұрмайды, адамның қуаты бір қалыпта тұр-

майды. Ендеше көңіл қайдан бір қалыпта тұра алады» (Жиырма-сыншы сөз). Осылайша, тұспал сөзбен ақыл айтып, тұжырымды ой беріп, әдебиетте тұспал мәтел сөз формасын дамытты.

4. Әңгіме, кеңес ретіндегі диалог, монологтарында Абай кейде екі адамды, не адам мүшелерін сөйлестіріп, кеңестіреді. Кейде өзі әңгіме-дүкен құрып, тыңдаушысымен не өзімен өзі кеңесіп отырады. Біреуге сұрау қойып, жауап күтеді, не өзі екінші кісінің ролінде толғанады. Жауабы өзінен-өзі белгілі сұрақтар қояды. Мысалы: «Төртінші», «Бесінші», «Сегізінші», «Тоғызыншы», «Оныншы», «Он екінші», «Он алтыншы», «Он тоғызыншы», «Жиырма бесінші», «Жиырма жетінші», «Отыз бірінші», «Отыз екінші», «Қыркыншы» сөздері.

5. Публицистикалары: «Бірінші», «Екінші», «Үшінші», «Он төртінші», «Жиырма төртінші», «Жиырма алтыншы», «Жиырма тоғызыншы», «Отыз үшінші», «Отыз тоғызыншы», «Қырық бірінші», «Қырық екінші» сөздер және «Біраз сөз қазақтың қайдан шыққаны туралы» мақаласы.

Публицистика – мерзімді баспасөздің шығуына байланысты пайда болған белсенді жанр. Онда саяси-әлеуметтік, мемлекеттік, қоғамдық маңызы бар мәселелер қозғалады. Жағымсыз құбылыстар, мінездер сыналады. Кейде ғылыми мәселелер көтеріледі. Абайдың «Екінші», «Үшінші», «Бесінші», «Тоғызыншы», «Отыз үшінші», «Қырық екінші» сөздері мен «Біраз сөз қазақтың қайдан шыққаны туралы» сөздері – ғылыми мақала ретінде жазылған публицистикалық еңбек. Онда Абай алуан түрлі қоғамдық саяси-әлеуметтік, ғылыми мәселелерді қозғайды. Бұл сөздердің мақалалық сипаты айқын байқалады. Күнделікті бір мәселені қысқаша жай ғана баяндап берушілік, оған әлеуметтік мән бере сөйлеу – мақалаға ұқсататын қасиеттер.

Абай қазақтың болыс, билерін, байларын келеке етті, елдегі қырсыздық, еңбексіздік, надандық тағы басқа жағымсыз істерді сынай сөйлеп, «Алтыншы», «Он бірінші», «Он төртінші», «Жиырма екінші», «Жиырма тоғызыншы», «Қырық бірінші» сөздерінде публицистиканың сын-сатира эссе, очерк, мақала, памфлет жанрларын әдебиетке әкелді. Памфлетте ирониялы күлкінің, сатираның, элементтері басым болады. Памфлет – адамшылыққа

жат қылықтарды мұқату, халықты оған қарсы қою, жақсылыққа шақыру мақсатын көздейтін публицистика. Әсіресе, «Алтыншы», «Он бірінші», «Жиырма екінші», «Қырық бірінші» сөздері памфлетке ұқсайды. Ал Абайдың бірер сөзі («Бірінші сөз») мемуарлық, кейде күнделік деректі білдіреді. Соның элементтері байқалады. Мұнда Абай өз жайын, ойын, мақсатын, талаптарын айтып отырады.

Қысқасы, бұл сөздер арқылы Абай өз заманының ірі бұқарашыл публицисі болды. Ол қазақ жазба әдебиетінде публицистикалық прозаны бастады. Қазақ публицистикасының басы болды. Абай публицистикасы өз кезінің келелі мәселелерін көтерді. Қазақ қоғамының кертартпа салт-санасына қарсы сын айтты. Өнер-білімге үндеді. Көрші озық елдер мәдениетін үлгі етті. Ал, Абайдың «Он бесінші», «Он жетінші», «Он сегізінші», «Жиырма үшінші», «Жиырма алтыншы», «Жиырма жетінші», «Отызыншы», «Отыз бесінші», «Отыз алтыншы», «Қырық төртінші» сөздерінің көркемдік сипаты басым; әсіресе, мінезсіз адамдардың (кербез, мақтаншақ) бейнесін суреттеуі әдемі шыққан. Аталған әңгімелердің бір тобы – көркем дидактика (изречение), шешен толғаныс туындылары. Олар кей тұста өткір мысқылмен де қабысады. Кейбіреулері таза диалогты әңгіме. Енді біразы автордың терең толғаныстары, монологы, ақыл айтып, кеңес жасау, толғана сөйлеу (рассуждение) ретіндегі монолог. Бәрі де сюжетсіз, белгілі бір ойды ғана білдірерлік шебер, шешен туындылар. Аталмыш диалогтары мен монологтары – басқа сөздерінен ерекше көркем, қазақтың шағын прозасының алғашқы көріністері. Ол адамдар арасында кездесетін кербез, кердең, мақтаншақ, құр кеуде, жұғымсыз мінез-құлықтарды шебер бейнелейді. Бір топ адамның жағымсыз мінезін көз алдына елестетеді.

«Қырқын мінсе қыр артылмайтын осы бір «қырт мақтан» деген бір мақтан бар... Ол ар, есті білмейді, намысты білмейді, кең толғау, үлкен ой жоқ, не батырлығы жоқ, не адамдығы жоқ, не ақылдылығы жоқ, арлылығы жоқ. Мойнын бұрып қойып: «Ой тәңірі-ай, қойшы әрі, кімнен кім артық дейсің! Кімнің басы кімнің қанжығасында жүр. Ол менің қазаныма ас салып беріп

жүр ме? Мен онан сауын сауып отырмын ба?», «Ой, енесін ұрайын, өліп кетпей неге керек? Азар болса атылып, осы үшін айдалып кетсем де көнгенім-ақ! Әйтеуір бір өлім бар ма?» деп, қалшылдайтын кісі көп қой» («Отызыншы сөз»).

Бұл арада Абай мақтаншақ кісі тек осындай ретпен мақтанады деп жай баяндап отырған жоқ, оны көркемдеп, әсірелеп, бейнелеп, сурет жасап отыр. Ол көп жерде образды сөздерді мол қолданып, әсірелеуге де әуестенеді. Айқын салыстыру, шендестіруді орынды қолдана отырып, терең толғанады.

«Пайда, залалды айыратұғын қуаттың аты ақыл еді ғой. Бір ақыл қуатымен мұны тоқтатып болмайды. Һәм ақыл, Һәм қайрат – екі мықты қуат қосылып тоқтатады. Ол екеуі кімде бар болса, бағанағы екі қуат мұнан салсаң онан шығатын бір жорға атпен тең. Егерде бұл екі қуаттың екеуі де аз болса, яки бірі бар, бірі жоқ болса, бағанағы екі қуаттар – бір басы қатты асау ат, жүгенсіз тауға ұра ма, тасқа ұра ма, суға ұра ма, жарға ұра ма, құдай білсін, әйтеуір жолда көрген есті, ақылы дұрыс адамдар әлі де жөн сұрамай қалады. Сенде ерік жоқ. Екі етегі жайылып, екі көзің аспанда, масқара болып кеткенің өлгеніңше» («Қырық үшінші сөз»).

Сайып келгенде, Абайдың прозасы өз кезіндегі алуан түрлі мәселелерді қозғап, идеясы мен тақырыбы жағынан оның өлеңдерімен жалғасып жатыр.

Егер де Абай дүние, өмір, табиғат, дін туралы ойларын айтпақшы болса, ертеден мәлім тастих (утверждение) ретіндегі трактат формасында ойлы эсселер жазған. Егер ол халықты жақсылыққа бастап, жастарға ақыл айтып қалдырмақшы болса, өсиет сөз (поучение) формасында эсселерін ұсынған. Егер ақын өзінің ішіндегі ойларын түгел ақтарып сыр айтпақшы болса, әңгіме-дүкен ашып, ойлы кеңес құрады. Бейнелі көркем ой толғайды. Жұртқа ақыл айтып, өнетелі сөз, тұжырымды ой білдірерде нақыл сөз (афоризм), мәтел үлгісін қолданған. Егер қоғамдық санаға әсер етуді ойлап, саяси әлеуметтік тақырыптар көтерсе, публицистиканың кейбір өткір түрлерін: мақала, очерк, суреттемелерін жазады.

Абай қолданған прозаның бұл формалары – ертеден мәлім прозаның шағын түрлері. Еліне деген ескертпелерін жазушы

ескі эссе үлгілерінде танытты. Абай өзінің прозаларында бірінші орынды мазмұнға береді. Қолданған жанр түрлері мазмұнға бағынышты. Абайдың өсиеті тек қана діни уағыздар мен иманшарттарын үгіттемейді; керісінше, кейде оны сынай талдайды. Адамгершілікке, өнер-білімге, әділеттілікке үндейді. Мазмұн жағынан олар – ел тілегі, халық мүддесі, болашақ қамы үшін айтылған адамгершіл ақыл-ғақпия сөздер.

Абайдың прозасы – қиял прозасы емес, өмір прозасы. Ол – объективтік шындықтың шешендік қорытындысы, ғылымға негізделген терең ой тебіреністер, адам мінезін бейнелейтін әсерлі әңгіме, деректі эссе, көркем публицистика, насихатшыл дидактика. Бұл жағынан Абай Пушкинге де ұқсастық білдіреді.

А. С. Пушкин, әуелі күнделік, сын заметка, памфлеттер, қысқа записка, афоризм түрлерінде өмір кезеңдерін және көргендерін тізіп (наброски мыслей и наблюдение), хат трактат (трактование, как литературная данность) жазған. Содан кейін ұзақ проза (повествовательная проза), ең соңынан публицистика мен тарихи повестер қалдырған. А. С. Пушкиннің бізге мәлім бірнеше памфлеттері де бар («Феофилактика Косычкина», «Торжество дружбы», «Записка Ведока», «Несколько слов о мизинце Г. Бульгарина»). Бұл шағын прозалары өз атынан жай әңгімеленіп, әңгімеші (рассказчик), кеңесші (собеседник) ретімен, кеңес сөз (беседа) сияқты болып жазылған. Одан кейін ол беллетрист, сосын зерттеуші болып көрініп отырған.

Абай да осы Пушкинше бастаған сияқты. Бірақ, ол түрлі себептермен Пушкинше көлемді көркем проза бере алмаған. Абай тек публицистикалық шағын проза, өнеге өсиет сөз, эссе, нақыл мен әңгімелер жазды. Алайда осы шағын прозаларының өзі бұрынғы өсиеттерден өзгеше мазмұнда, өткір көркем тілді, жаңа идеядағы еңбек болып шықты. Қазақ әдебиетінде көркем прозаның өсуіне жол ашты. Абайдың қарасөздері тек жанры – прозалығы жағынан ғана маңызды шығарма емес, сонымен бірге, ол өзінің тілі, стилі жағынан да аса маңызды еңбектер. Қандай шығарма болмасын, ол белгілі бір стильде жазылады. Одан жазушының шығармашылық ерекшелігі көрініп жатады. Шығарманың идеялық мазмұны мен жекелік тіл формасы, тағы басқа алуан

түрлі өзгешелік қасиеттері оның стилін танытады. Стильдің дұрыс шығуы, оның қарапайым, айқын болуы, шығарманың құндылығын арттырады. Жаңа көзқарастағы халықшыл Абай өз шығармаларының түрін де, стилін де, мазмұнын да мүлде өзгеше құрды. Ол қазақтың сөйлеу тілін жоғары көтеріп, қалың бұқараның қарапайым сөзін жазба әдебиетке енгізді. Әдебиетті жұртшылықтың тілегіне қызмет еткендей, оған оқушы жеңіл түсініп, санаға тез әсер бергендей халге жеткізуді көздеді.

Осындай игі мақсатты көздеген жаңашыл жазушы қазақ әдебиетінде өріс алған орамсыз, мағынасыз шұбалаңқы ескі стильді тежеді. Көне әдебиеттен келген шұбар әдеби тіл орнына таза халық тілін ұсынды. Сөйтіп, Абай қазақ әдебиетіне тек мазмұн жағымен емес, түр, стиль жағынан да үлкен реформа жасады. Абай қазақтың жазу тілін сөйлеу тілімен ұштастырды. Өз шығармаларын ол еңбекші халыққа өте түсінікті, әбден таныс, көкейіне қонымды тілде жазды. Абай қарасөздерінің стилі – ескі діни формадағы әдебиеттен мүлде басқа, өзінің тілі жағынан халық әдебиеті стиліне орайлас шығарма. Абайдың қарасөздерінің стиль ерекшелігі – мазмұн мен идея жаңалықтарына байланысты қалыптасқан реалистік публицистика стилі. Қазақ жазба әдебиетінде Абайға дейін ойшыл, сыншы ғалым жазған ғылыми, философиялық еңбек, сатиралық қарасөз үлгісі қалыптасқан жоқ-ты. Оның алғашқы үлгісі тек Абайдан ғана айқын көрінді. Мәдениетті ғалым-жазушы терең ойлы толғануларына сай бай мазмұнға негізделген, өзіндік беті айқын, жаңа стиль жасады.

Абай проза жазуға өз бетімен келді. Оның алдында жетілген ұлттық проза тәжірибесі болған жоқ. Ол өзі оқып білген, естіген жаңа ойларын қазақша қарапайым сөзбен, шағын көлемге сыйғызып баяндады. Абайдың қандай шығарма жазбасын бәрінде де мазмұнға бірінші орын беріп, оған ерекше көңіл бөлуінің негізгі себебі де осы.

Абайдың қарасөздерінің қалың көпшілікке тән стильдік ерекшеліктерінің бірі – лаконизм (белгілі ойды қысқа, анық, нақты етіп айтып беретін қасиет). Ол ешуақыт егжей-тегжейлеп, айнала орап, өмір фактілерін қалдырмай термелеп жатпайды. Айтар ойынан тікелей бастап, етек-жеңі жинақы тіркестер арқылы түйіндейді.

Абай қарасөздеріндегі екінші бір стильдік ерекшелік, ол – нақыл сөзділік (афористичность). Афоризм, лаконизм – Абай сөздерінің бірсыпырасына тән қасиет. Абайдың өз атынан айтылып, толғанатын сөздерінде афоризм өне бойы кездесіп отырады. Кейде ол афоризмдері Абай сөздерінен бөлініп, жеке өз алдына өмір сүріп, халық арасына етене сіңіп кете барады. Олар өзінше бөлек нақыл, мәтел сөзге айналады.

Тағы бір өзгешелігі – оның үгіт-өсиетшілдік мазмұнына лайық публицистикалық дидактизм. Абай шығармаларының негізгі стильдік өзгешеліктері – оның идеялық-мазмұнынан өрістейтін жаңалықтар.

Қорытып айтқанда, Абай прозасының стилі – негізінде, реалистік публицистикалық стиль. Қарапайымдылық пен лаконизм Абай прозасының бұқарашылдық бағытын белгілейді. Терең ой мен ғылыми деректілік, дидактикалық сарын оның публицистикалық сырын анықтайды. Абай прозасы нақты мақсат көздеп, белгілі бір себеппен пайда болып, жазушының пікір жаңалықтарын хабарлайды. Мәңгілік тәлім берер өнегелі өсиет болып өмір сүреді. Әрбір көркем шығарма сияқты ол да қоғам қайшылықтарын ашады. Халықтың өмірге деген сенімін арттырады. Көзін ашып, көңілін сергітеді. Келешек керегіне қызмет етеді.

Абай – XIX ғасырдағы гуманитарлық ой сананың жемісі, ол – көркем әдебиет тілін жалпы халықтық қазақ тіліне жақындастырып, оның бұқаралық сипатын зорайтқан қазақ әдеби тілін қалыптастырып жетілдіруші. Абай өзінің көркемдігі жоғары шығармаларын жалпы халықтық қазақ тілінде жазды. Халық тілі байлығын өте шеберлікпен ұстартып, ұқыптылықпен қолданды.

Абай шығармаларының тілінде қазақ тіліне тән барлық халықтық қасиеттер сақталған. Қазақ тілінің монолиттік бірлігін, ертедегі ескі формаларын және оған көрші – татар, башқұрт, өзбек, қырғыз, араб, парсы, орыс тілдерінің заңды әсерін Абай шығармаларының тілінен айқын көруге болады. Керек жерінде шет тіл сөздерін орынды қолданады. Мысалы, шақты, еден, смер, зинаһар, ғұрырлық, хорлану, хүсідшілік, бақас, ұстат, дарақы, харам, т. б. сөздерді қолданудан тартынған жоқ. Абай заманында қазақтың билеп-төстеушілері, дін басылары, татар молдалары

қазақ тіліне араб-парсы сөздерін көп енгізіп, оны бірте-бірте күшейте түсті. Абай олардың қазақ тілін бөтен сөзбен шұбарлап, бұзуларына жол бермей, тіл тазалығын керек етті. Абай қазақтың бай әдеби тілін меңгеріп, оны ілгері дамыту мақсатында өзіндік жаңа сөз, сөйлем тіркестерін жасады. Кейбір қолданылып жүрген сөздердің өзіне жаңа мағына беріп отырды.

Абай орыс сөздерін қолданғанда оны қазақ тілінің заңына көндіре, қазақ ұғымына, айтуына ыңғайлап, өзгертіп те жіберді. Мысалы, старшина емес, старшына, суд емес сот, уезд емес ояз, губерния емес гүберене, т. б. Кейде орыс сөздерінің кейбіреуін сол өз қалпында алып, өзгертпей де қолданады: образование, назначение, посредник, т. б.

Халық әдебиетіндегі мақал-мәтел сияқты нақыл сөздерді өзінше пайдаланып, оны да жаңа тұрғыда дамытты. Қазақ әдеби тілін орыс тілімен жақындастырып, одан аударып не тікелей сөз алу жолымен қазақ тілінің сөздік құрамының өсуіне алғаш үлгі көрсетті. Сөйтіп, Абай қазақтың әдеби тілін бұрынғы қалпынан әлдеқайда жетілдіріп, мәдениеті ілгері елдердің әдеби тілі дәрежесіне жеткізу қамын жасады. Абайдың философиялық қарасөздерінің тілі автордың өз ойы мен кезінің алдыңғы қатарлы санасын бере білуде тиянақты, өзіндік өзгешелігі бар екенін және оның дүние танып, қорытынды жасау талабында болғанын танытады. Оның әрбір сөздері – қысқа айтылған терең ойға, шебер түрге, афоризмге толы туындылар. Онда ғылыми терминдер жанданып, айқындала түседі.

Абайдың философиялық-публицистикалық шығармалары кейін дамыған қазақтың лексикасы мен фразеологиясының негізін қалады.

Абай тілі қазақтың публицистикалық сын прозасының демократтану бағытын көрсетті. Абстракт философия терминдері мен лексикаларының қалыптасу және ескі кітаби тіліне қарсы күрестің күшейіп жатқанын білдірді. Сөйтіп Абай өзінің шығармасының тілі жағынан да, ескі мұсылманша әдебиеттен бөлініп, жаңа әдеби тіл жасау жолын бастады.

Абай – музыкалық шығарма жазған композитор. Оның бізге жеткен көптеген әсем әндері бар. Ақынның музыка саласындағы өнерін А. Жұбанов өзінің «Замана бұлбұлдарында» (1963 жыл)

кең талдап, танытқан болатын. Қазір Абайдың екі күйі де табылып отыр. Олар: «Май» және «Тор жорға» күйлері.

Абай – XIX ғасырдағы ағартушылардың озық идеясын қазақ жеріне алғаш әкелуші, олардың тамаша шығармаларын өз халқы тіліне аударып, таратушы.

Абайдың қазақ мәдениеті тарихынан алатын орны да оның шығармашылығының жан-жақтылығымен, тереңдігімен, ағартушылық, гуманистік, ақындық еңбегінің зор маңыздылығымен белгіленеді. 1995 жылы Абайдың туғанына 150 жыл толды. Бұл мерейтой жер жүзілік көлемде, бұрын-соңды еш болмаған ұлы мереке дәрежесінде өтті.

Ақынның шығармашылық қыр-сырлары ашыла түсті. Отыз шақты тілдерде ақын шығармалары басылды. Түгел өркениет елдер әдебиеті қорына қосылды.

ТҮСІНІКТЕР

1. Марғұлан Ә. Абай қолжазбасы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 300-304-беттер; Абай институтының вебсайты.
2. Машанов А. Ұлы ұстаз Абай. Баспасөз бетінде жарияланған: Әл-Фараби және Абай. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 71-80-беттер; Абай институтының вебсайты.
3. Сүйіншәлиев Х. Абайдың қарасөздері мен нақылдары. Баспасөз бетінде жарияланған: Қазақ әдебиетінің тарихы: оқулық. – Алматы: Санат, 2006. – 877-887-беттер; Абай институтының вебсайты.
4. Нұршайықов Ә. Шұғылалы шұмақтар. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 344-355-беттер; Абай институтының вебсайты.
5. Әлімбаев М. Абайды қайталап оқығанда. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 244-262-беттер; Абай институтының вебсайты.
6. Қирабаев С. Абай – қазақ әдебиетінің классигі. Баспасөз бетінде жарияланған: Көп томдық шығармалар жинағы. Т.5. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2007. – 194-200-беттер; Абай институтының вебсайты.
7. Ахметов З. Өлең өрнектері. Баспасөз бетінде жарияланған: Абайдың ақындық әлемі. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 205-223-беттер; Абай институтының вебсайты.
8. Қабдолов З. Абайдың ақындығы. Баспасөз бетінде жарияланған: Арна. Зерттеу сып: эссе. – Алматы: Жазушы, 1988. – 9-43-беттер; Абай институтының вебсайты.
9. Кәкішев Т. Абайдың сатирасы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 84-90-б. ; Абай институтының вебсайты.
10. Нұрқатов А. Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы. Баспасөз бетінде жарияланған. Мәтін мына басылым бойынша берілді: Шығармалар жинағы. II том. Абайдың ақындық дәстүрі. – Алматы, 2010. – 409-434-беттер; Абай институтының вебсайты.
11. Сахариев Б. Өшпес мұра. Баспасөз бетінде жарияланған: Күрескер тұлғасы: мақалалар мен зерттеулер. – Алматы, 1979. – 222- 229-беттер; Абай институтының вебсайты.
12. Дүйсенбаев Ы. Абайдың поэмалары мен аудармалары. Баспасөз бетінде жарияланған: Ғасырлар сыры. – Алматы, 1970. – 84-137-беттер; Абай институтының вебсайты.
13. Бердібаев Р. Кеменгерлік келбеті. Баспасөз бетінде жарияланған: Замана сазы: зерттеулер мен мақалалар. – Алматы, 1985. – 1985. – 216-226-беттер; Абай институтының вебсайты.
14. Қожакеев Т. Абай – сатирик. Баспасөз бетінде жарияланған: Таңдамалы шығармалар. Көптомдық. IV том. – Алматы: ҚАЗАҚПАРАТ, 2007. – 3-29-беттер; Абай институтының вебсайты.

15. Сәтбаева Ш. Абай және Еуропа халықтары әдебиеті. Баспасөз бетінде жарияланған: Бес томдық шығармалар жинағы. I том. – Астана: Елорда, 2007. – 89-110-беттер; Абай институтының вебсайты.
16. Базарбаев М. Абайдың жаңашылдығы. Баспасөз бетінде жарияланған: Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы. – Алматы: Жазушы, 1973; Абай институтының вебсайты.
17. Дербісәлин Ө. Қазақ поэмасының тарихынан. Баспасөз бетінде жарияланған: Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері: мақалалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 1976 – 114-153 беттер; Абай институтының вебсайты.
18. Хасенов М. Абай шығармаларындағы сын. Баспасөз бетінде жарияланған: Абайдың өмірі мен творчествосы: мақалалар жинағы / ред басқ.: М. Ақынжанов, З. Ахметов. – Алма-Ата: ҚазССР ҒА, 1954. – 132-142-беттер; Абай институтының вебсайты.
19. Талжанов С. Абай Құнанбаев. Баспасөз бетінде жарияланған: Аударма және қазақ әдебиетінің мәселелері. – Алматы, 1975. – 195-217-беттер; Абай институтының вебсайты.
20. Әбдірахманов Т. Мәңгі жас мұра. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 364-372-беттер; Абай институтының вебсайты.

МАЗМҰНЫ

Марғұлан Ө. Абай қолжазбасы	3
Машанов А. Ұлы ұстаз Абай	8
Сүйіншәлиев Х. Абайдың қарасөздері мен нақылдары.....	19
Нұршайықов Ө. Шұғылалы шумақтар	33
Әлімбаев М. Абайды қайталап оқығанда	46
Қирабаев С. Абай – қазақ әдебиетінің классигі	65
Ахметов З. Өлең өрнектері	72
Қабдолов З. Абайдың ақындығы	81
Кәкішев Т. Абайдың сатирасы	101
Нұрқатов А. Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы.....	109
Сахариєв Б. Өшпес мұра	129
Дүйсенбаев Ы. Абайдың поэмалары мен аудармалары	137
Бердібаев Р. Кемеңгерлік келбеті.....	154
Қожакеєв Т. Абай – сатирик	167
Сәтбаєва Ш. Абай және Еуропа халықтары әдебиеті.....	188
Базарбаев М. Абайдың жаңашылдығы.....	211
Дербісәлин Ө. Қазақ поэмасының тарихынан.....	221
Хасенов М. Абай шығармаларындағы сын.....	235
Талжанов С. Абай Құнанбаев	247
Әбдірахманов Т. Мәңгі жас мұра	261
Түсініктер	269

Оқу басылымы

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
ІІІ том
Ойлар мен толғаныстар

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:
П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нұрәділ

Редакторы *К. Мухадиева*
Компьютерде беттеген *Ү. Өбдіқайымова*
Мұқабасын безендірген *Қ. Өмірбекова*

ИБ.№8757

Басуға 09.12.15 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 1/16.
Көлемі 17,0 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №1508.
Таралымы 50 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.